

MIĘDZYNARODOWE KONSORCJUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
IMENIA LUCIENA FEBVRA

«Z TARCZĄ ALBO NA TARCZY»:
WOJNY W HISTORII
CYWILIZACJI ŚWIĄTOWEJ

Monografia zbiorowa

Warszawa-Paryż 2022

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЗА ЧАСІВ АНТИЧНОСТІ

Сергій Голованов,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЗБРОЙНІ СИЛИ АФІНСЬКОГО ПОЛІСУ НАПЕРЕДІДНІ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ

Проблема, обрана нами як предмет аналізу, привернула увагу численних дослідників від часів античності до сьогодення. Значний внесок в її дослідження було свого часу зроблено Фукидідом, сучасником та активним учасником Пелопоннеської війни. Свою думку з теми дослідження залишили Аристотель, Ксенофонт, Плутарх.

Серед дослідників історії воєнного мистецтва нового та модерного часу не можна не вказати Г. Дельбрюка, Дж. Веррі, П. Конноллі, А. Свечіна, дослідників феномену античного полісу Г. А. Кошеленко, Є. Д. Фролова, В. В. Ставнюка. Їх дослідження не лише сприяли значному поглибленню інформованості науковців, але й стали основою для подальших розвідок в напрямі античної воєнної історії.

Дана стаття пропонує аналіз загального стану збройних сил афінського полісу напередодні Пелопоннеської війни. Ми пропонуємо, на основі сучасного стану проблеми в історичній науці, дослідити характер взаємної обумовленості характеру збройних сил держави, рівня розвитку прийомів їх використання, характером суспільного розвитку, економічними та політичними чинниками.

Об'єкт дослідження – воєнне мистецтво античного полісу. Предмет дослідження – збройні сили Афінської держави в перед-

день збройного зіткнення з потужним ворогом – Спартою.

Пелопоннеська війна стала найбільшим внутрішнім воєнним конфліктом за всю історію Стародавньої Греції. Вона була результатом невпинного загострення відносин між Афінами та її найбільшими торговими суперниками Коринфом та Мегарою. На думку Фукидіда, дійсною причиною цієї війни стала могутність, якої досягли афіняни та тривога, яку викликала вона в лакедемонян¹. Торгово-ремісничий характер економіки Афін і аграрний характер економіки Спарти, спричиняли прагнення з її боку взяти під свій контроль все більшу територію Еллади. Невпинне поширення поля інтересів правителів Лакедемону виводило сферу конкуренції з Афінами за межі Балканського півострова. Ареною змагання ставали ринки не лише Егейського басейну, Фракійського узбережжя, Македонії та Північного Причорномор'я на північному сході. Інтереси конкурентів стикалися також на Апеннінському півострові та Сицилії на заході. Через поширення зони торгових інтересів, до орбіти протистояння неминуче були залучені великі торгові пункти, розкидані по численних островах. Серед них особливе місце посідали Керкіра, Халкідика, Епідамн.

¹ Фукидід. Історія Пелопоннеської війни. I, 23.

Здобуття панування в окресленому регіоні виводило переможця на панівні позиції не лише в самій Елладі, але й по всьому Східному та, і напевно, Західному Середземномор'ю. При цьому таке, від початку суто економічне протистояння, могло й не набути характеру воєнного протиборства, якби воно не доповнювалося політичним чинником.

Афіни впроваджували практику виведення клерухій (поселень афінських колоністів) за межами території держави. Як справедливо зазначає В.І. Кузищин, це стало потужним засобом поширення та зміцнення не лише політичного, а й економічного впливу Афін по всьому басейну Егейського моря. Афінські клерухи (селяни-колоністи) отримували ділянки родючої землі на островах Кікладського архіпелагу та в гирлі Геллеспонту¹. Це також викликало занепокоєння з боку лакедемонян та їхніх союзників, спричиняло загострення напруження у відносинах між обома союзами. Ставало очевидним, що поширення клерухій загрожувало порушенням політичної та воєнної рівноваги в усій Елладі.

Трансформація політичного протистояння Афін і Спарти у відкриту, збройну форму відіграло роль стресу для всієї Еллади. Стресу, який мав катастрофічні наслідки не лише для його безпосередніх учасників, але також для всього еллінського суспільства. Та війна між двома найсильнішими полісами Еллади стала також унаочненням протиборства двох систем побудови збройних сил античних держав. Систем, внутрішня побудова яких визначалися суспільним, економічним та політичним ладом Афін і Спарти. Отже. Пелопоннеська війна унаочнює цінний історичний досвід формування збройних сил античної держави, способів ведення бойових дій та висвітлює для дослідників зміст процесу трансформації військового мистецтва під впливом економічних та суспільних чинників. Дійсність нагадує нам про те, що досвід воєнного мистецтва, що його накопичило людство протягом тисячоліть, на жаль, не втрачає свого значення та актуальності.

Для більш повного розуміння змісту й характеру такого величезного внутрішнього воєнного конфлікту за всю історію полісної Еллади, варто уважно розглянути побудову збройних сил Афінського полісу, як одного з найбільш потужних його учасників.

¹ История Древней Греции. Под ред. В. И. Кузищина на. М.: Высшая школа, 2005. С.192.

При формуванні оцінки військової могутності Афінської держави, слід врахувати демографічні умови Аттики останньої третини V ст. до н.е., оскільки вони виявляють кількісні показники воєнного потенціалу афінської держави напередодні війни. Так, за Фукидідом, Афіни у 431 р. до н.е. мали у збройних силах 13 тис. гоплітів та, крім того, ще 16 тис. гарнізонних військ. Останні склалися з громадян (літніх чоловіків, молоді, віком до 20 років) та метеків(метойків), які несли гоплітську службу. Легка піхота налічувала 1600 лучників. Кіннота була числом 1200 вершників. Афінський флот налічував близько 300 трієр. [Фукидід, II, 13] Фукидід посилається при цьому на промову Перикла. Дослідники цієї проблеми в різні часи по різному оцінювали точність цих показників. Так, Ефор, а за ним Діодор, змінювали пропорції між гоплітами та гарнізонними військами, проте, їхні показники лише незначною мірою відрізнялися від Фукидіда. За більш пізніх часів Ю. Белох та Г. Дельбрюк знов переглядали це питання і змінювали показники, як загальної чисельності військ, так і співвідношення між родами військ. Найбільшою ретельністю відзначаються пошуки Г. Дельбрюка, який, шляхом порівняльного аналізу джерел та багаторазовими перевірками, дійшов висновку, що афінський флот на початок війни налічував 250 трієр у бойовій готовності та 50 кораблів у резерві. Крім того, загальна чисельність боєздатних громадян становила у 428 р. до н.е. від 24 тис. до 32 тис. чоловік². Цінність інформації, яку надає Дельбрюк, визначається також тим, що ним враховані відомості про втрати від чуми, які зазнала армія, які становили 4400 гоплітів та 300 вершників.

Отже, якщо брати до уваги вказану чисельність військ на 428 р. до н.е., то на початку війни, в 431 р. до н.е., загальну чисельність громадян та метойків Г. Дельбрюк визначає, як 36 000 чоловік. Відповідно, придатних до служби налічувалося 22 500-30 000. Ця кількість співпадає з думкою П.Коноллі, тому ми не бачимо причин заперечувати її. Вказана чисельність цілком вкладається в цифри, які згадуються Фукидідом при посиланні на промову Перикла – 28 800. До цього числа входили не лише вищі розряди громадян, які забезпечували себе зброєю на влас-

² Див. про це детально: Г. Дельбрюк История военного искусства в рамках политической истории. М., 1936. С.44 -47.

ні кошти, але також фети, які отримували гоплітські обладунки за державний кошт. Крім того, місце Афін, як лідера морського союзу, забезпечувало їх припливом значних коштів від союзницької скарбниці. Це відкривало можливості для широкого вербування найманців¹. Нижче аналізу питання відносно місця найманців у полісному війську буде приділено окрему увагу.

Афіни залишалися найбільш потужною державою за рівнем розвитку та потужністю флоту протягом майже всього V ст. до н.е. Початок зростання лідерства Афін на морському театрі було закладено ще під час греко-перських війн. Після Марафонської битви Фемістокл переконав громадян спрямувати державні кошти, в першу чергу, на розбудову флоту. При цьому головна увага приділялася не пентеконтерам, а більш досконалим тріерам². Трієри являли собою трипалубний корабель, в екіпажі якого перебувало 170 гребців (62 на верхній палубі та по 54 гребця на двох нижніх). Разом із матросами, що управляли вітрилом та абордажною командою гоплітів, екіпаж трієри налічував 200 чоловік. Протягом V та майже всього IV ст. до н.е. гребцями на кораблях були громадяни з нижчого майнового розряду – фети та метеки. Але після поразки Сицилійської експедиції 414 р. до н.е. гребцями стали зараховувати також рабів. Якщо за попередніх часів кожна з 48 навкрарій (морських округів) мала утримувати в бойовій готовності по одному кораблю, то тепер флот став створюватися централізовано, під наглядом Буле – Ради П'ятисот. Рада ухвалювала рішення про побудову корабля, контролювала роботи по його створенню та оснащенню. Під контролем держави постійно перебували корабельні парки – елінги, подібні до сухих доків, де кораблі зберігалися на зимових стоянках. Народні збори, як відомо, призначали будівельників кораблів. Цей громадський обов'язок, літургія, під назвою трієрархія, накладался на заможних та багатих громадян, які мали власним коштом забезпечувати будівництво кораблів та командування ними.

Стану морських справ приділялася настільки пильна увага, що за найменшого розладу в цій галузі, Рада після звіту та складан-

ня своїх повноважень, позбавлялася нагороди у вигляді традиційного золотого вінка. Для контролю за корабельними справами з числа Ради обиралися 10 чоловік. За пропозицією народних зборів призначався флотоводець. Так, з часів Фемістокла кожний склад Ради залишав державі по 20 нових кораблів. На початок Пелопонеської війни афінський флот, як вже згадувалося, налічував близько трьохсот трієр³. Для порівняння, Хіос тоді володів шістдесятьма кораблями, Мегари мали сорок трієр, а Керкіра – сто двадцять.

Відомо, що трієри, як тип бойового корабля, побудовані в різних грецьких державах, відрізнялися між собою за конструктивними особливостями. Так, дослідники відзначають існування коринфських, карфагенських, афінських, фінікійських різновидів трієр, а також самоських та мілетських. Вони різнилися між собою за конструкцією та бойовими якостями подібно до того, як відрізняються сучасні бойові кораблі, збудовані різними державами.

З метою збереження конструкційних переваг, в таємниці від можливого ворога, греки засекречували будівництво бойових кораблів. Їхні конструкційні особливості ретельно приховувались від стороннього погляду. На корабельні верфі не допускалися навіть союзники. Афінські верфі постійно охоронялися вартою, кількість яких становила не менше п'ятисот охоронців. Причали для кораблів були сховані від поглядів навісами. Взимку кораблі тримали в сухих доках, під дахом. Кораблі затягували з води під дах канатами по циліндричним каткам, змащеним олією, що підкладали під корпус. Як відомо, залишки такого ангару знайдені під час розкопок в акарнанському порту в Еніадах. Його розміри складають 9 X 2.3 м. Доступ у ці приміщення було суворо обмежено. Напевно, інформація про корабельні ангари охоронялася, як особлива державна таємниця. Через це ми сьогодні не маємо скільки-небудь надійних свідчень, як про конструкції самих кораблів, так і про місця їх утримування. Однак, інформація, яку нам надають джерела, свідчить про те, що конструкції кораблів, також бойова тактика розвивалася дуже повільно.

Далекоглядна політика Фемістокла сприяла посиленню афінської морської могутності настільки, що в 480 р. до н.е. в битві у Саламінській протоці, афіняни, разом із со-

³ Снисаренко А.Б. Евпатриды удачи. Ленинград, 1990. С.184.

¹ Відносно питання про місце найманців у полісному ополченні див. нижче.

² Детальніше про це: Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни. К.: «Пройм-М» 2004. С.66-74, Снисаренко А.Б. Эвпатриды удачи. Л., 1990. С.184.

юзниками, флотом чисельністю 271 тріера та 9 пентеконтер, розгромили перський флот чисельністю 1207 тріер¹. В державі, за ініціативою Перикла, було налагоджене щорічне навчання громадян морській справі. На весь період навігації, який тривав вісім місяців, шістдесят кораблів виходили в море для навчання. Одночасно, вони брали участь в боротьбі з піратством та захисті торгових комунікацій. Через це, в Афінах ніколи не було нестачі у досвідчених моряках. За численними відомостями, які ми знаходимо в античних авторів, гребцями на бойових кораблях після 414 р. до н.е. стають переважно раби. На це вказує, зокрема, повідомлення Фукидіда². Між усім іншим, він зазначає, що на державному кораблі «Парал» гребцями були виключно вільні люди. Акцентування уваги на цій обставині, як на чомусь незвичайному, опосередковано свідчить про те, що на інших кораблях такого не траплялося.

Ксенофонт згадує, що для комплектування свого флоту в 406 р. до н.е., афіняни набрали гребцями вільних та рабів. Ісократ у своїй промові про мир (Ісократ. О мире. VIII. 48) згадує, що афіняни допускали на свої кораблі вільних та рабів у якості матросів, а громадян – гоплітами.³

Морська могутність афінян тривати-ме до 414 р. до н.е., до катастрофи під час Сицилійської експедиції. Остаточно її буде втрачено під час розгрому афінського флоту спартанцями в битві біля р. Егоспотами (405). Під час цієї битви було потоплено 171 афінський корабель. Лише в 394 р. до н.е. афінянам вдалося помститися лакедемонцям. Біля берегів Кніду спартанський флот буде розгромлено перським флотом, який очолював афінянин Конон.

Головну частину сухопутного полісного війська в V ст. до н.е. складало ополчення громадян. На думку П.Коннолли, в армії мусили служити всі громадяни від 17 до 59 років. Складно визначити, чому наймолодший призовний вік цей автор відраховує від 17 років, адже загально відомий факт, що для афінян ефебія починалася від 18 років. За свідченням того ж автора, з посиланням на Геродота, в період Пелопоннеської війни, Афіни могли виставити військо близько 30 тис. гоплітів. З них до участі в битві були придатні лише,

приблизно, половина. Решта були або молодше 19 років, або ветерани, старші за 45 років⁴. Ці, занадто молоді воїни та ветерани призначалися для гарнізонної та сторожової служби. Зевгіти (середнє селянство, що переважало своєю чисельністю у громадянському суспільстві Афін) складали левину долю армії. Саме зевгіти призначалися для служби в якості гоплітів. Піхота афінської армії перебувала під командою десяти *таксиархів*. Їм були підпорядковані *лохаги*, які очолювали окремі підрозділи – лохоси. Комплектування піхоти та кінноти афінської армії відбувалося по філах, які виконували, в цьому випадку, роль призовних округів. Таким чином, зевгіти, які були вихідцями з однієї територіальної філи, утворювали один підрозділ. На полі бою вони стояли поряд в строю. Це посилювало згуртованість та стійкість війська. Дж.Веррі зазначає, що спартанські гопліти перевершували афінських у стійкості та бойовому вишкілі, оскільки для спартанців війна була професійним заняттям⁵. Проте афіняни завжди відчували в бою плече родича або сусіди. Разом вони усвідомлювали, що б'ються за рідну землю, свою домівку, вулицю. Це певним чином додавало їм впевненості та стійкості.

Традиційним різновидом бойового порядку гоплітів була фаланга. (масив, моноліт). Вона втілювала колективну волю всієї сукупності важко озброєних гоплітів. В цьому моноліті не було волі окремих людей. Фаланга являла собою тактичний організм, який мав задачу – *перемелювати на порошок людей, що протистояли йому*.⁶ Крім того, побудова фаланги не дозволяла окремим бійцям ухилятися від бою, залишати своє місце в строю. Вона примушувала кожного рухатися у складі всієї сукупності бійців назустріч ворогові. Формування фаланги, як різновиду бойового порядку, відбувалося під впливом суспільних та економічних перетворень в процесі становлення та розвитку античного полісу. Розвиток суспільного життя, торгових відносин, грошовий обмін, культ держави в очах окремого громадянина, підкорення інтересів однієї окремої особистості інтересам полісного колективу, обумовлювала розвиток на полі бою об'єднаної так-

¹ Геродот. Історія. VII, 184, VIII 1-2.

² Фукидід VIII, 73, 5.

³ Ксенофонт. Історія Еллади. I, 6, 24.

⁴ Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории М. Эксмо-Пресс 2000. С. 38.

⁵ Верри Дж. Войны античности. М., 2003. С. 45.

⁶ Свечин А. Эволюция военного искусства. Т.1. М.-Л., 1927. С. 23.

тичної сукупності важко озброєних воїнів¹. Безумовні переваги регулярного бойового порядку відзначав також Аристотель «Без тактичного порядку важка піхота ні на що не придатна» [Аристотель. Політика, IV,13].

Становленню фаланги, як бойового порядку полісного ополчення, сприяло формування та розвиток полісного суспільства, розвиток міста та товарно-грошових відносин, пов'язаних із містом. Становлення полісного суспільства відбувалося в умовах майнового та соціального розшарування. Разом із складанням станової структури полісного суспільства, централізації управління, відбувалося висунення на передній план культу держави та громадянського обов'язку, відсування окремої особистості на другий план. Це сприяло формуванню згуртованого громадянського колективу, складанню майнової та правової однорідності в межах кожного окремого стану. Вказані умови та чинники сприяли виникненню тактичного бойового порядку фаланги, який дозволяв та спонукав головну більшість громадян середніх верств діяти в озброєнні гоплітів спільною масою важкої піхоти у щільних зімкнутих шеренгах.

Становлення фаланги, як типу бойового порядку відбувалося протягом VIII ст. до н.е. Від сукупності двобоїв, коли кожен бився «сам за себе», створилася система шикуння в кілька шеренг у глибину, одна за одною.² Г.Дельбрюк, посилаючись на Павсанія, відзначає перші ознаки появи фаланги в періоді Месенських війн³. Павсаній стверджує, що першими винайшли такий бойовий порядок лакедемонці⁴. Він пише, що лакедемоняни не переслідували неприятеля, який тікав, оскільки зберегти бойовий порядок для них було важливіше, ніж вбити ще кількох ворогів. Найбільш давнє згадування про фалангу можна знайти в легенді, яку наводить Поліен⁵. Так, під час війни Гераклідів зі Спартою вони зненацька атакували лакедемонців під час, коли ті здійснювали жертвоприношення. Але спартанці не розгубилися. Вперед виступили флейтисти, які заграли бойову мелодію. Натхнені такою музикою, спартанці почали ставати щільним бойовим порядком, потім рушили на ворога та перемогли.

¹ Там само. С.24.

² Там само. С. 36.

³ Там само, С.56.

⁴ Павсаній. Опис Еллади. VI, 8, 11.

⁵ Арист. Політика. I, 10.

Цей досвід підказав лакедемонцям – було би краще, щоби до бою їх завжди вели флейтисти. А за віщуванням оракула, вони завжди лишатимуться непереможними, доки битимуться разом із флейтистами, а не проти них. Саме флейтисти є ознакою бойового порядку: коли вояки б'ються безладно, кожен сам по собі, вони не марширують в такт музиці, а створюють гамір та заглушують флейти⁶. Тож, за свідченням джерел, лакедемоняни йшли в атаку під ритмічну музику. Але це не виключає того, що перед ударом фаланга могла перейти з форсованого маршу на біг⁷. Афіняни, скоріш за все, дотримувалися схожої тактики. Не випадково громадянська присяга афінян містила слова: «Хай не полишу я товариша, з яким ітиму поряд у строю». Майже такими ж словами висловився Софокл у своїй Атигоні: «Він не залишить свого поста під час битви – звитяжний та справедливий бойовий товариш»⁸. Через необхідність заступати загиблого воїнами, що стояли позаду, фаланга являла собою не кілька шеренг, поставлених одна за одною, а декілька колон, де воїни кожної колони стояли позаду один в одного. Тож, кожна колона ставала окремою бойовою одиницею.⁹ Але така точка зору Фукидіда не видається безсумнівною, бо вона не пояснює надто малої глибини бойового порядку афінян в Марафонській битві. Як відомо тоді фаланга афінян в центральній ділянці мала глибину всього на три-чотири щити, тобто три – чотири шеренги¹⁰. Отже, ми можемо припустити альтернативну точку зору, за якої афінська фаланга була організована, не як щільно згуртовані колони, а як шеренги, вишикувані одна за одною. Слід врахувати, що спартанська фаланга була дуже потужною, і тому небезпечною, саме під час лобової атаки з короткої дистанції. Водночас, вона була мало придатною до атаки з розбігу. Частіше спартанці, при лобовому зіткненні, не розганялися назустріч противнику, а стояли на місці до

⁶ Плутарх. (Лікурґ. 22,), Фукидід. V, 70.

⁷ На підтримку цієї точки зору див. також: Шауб І., Андерсен В. Греко-персидские войны. М., 2009. С.44.

⁸ Софокл. Антигона. 670.

⁹ Там само. С. 37.

¹⁰ Геродот вказує, що фаланга афінян складала «лише кілька рядів у глибину» VI, 111. П. Коноллі взагалі не вдається в аналіз цієї битви, посилаючись на те, що відомості про неї «надто заплутані» (с. 12). Е. А. Разін також не уточнює глибину бойового порядку афінян у цій битві (151).

останньої можливості, очікуючи, поки ворог наблизиться до найкоротшої дистанції. Афіньська фаланга ж навпаки, зазвичай здалеку переходила в атаку. Гопліти, співаючи пеан, рушали вперед спочатку кроком, а при наблизненні до противника, переходили на біг. Вони прагнули набрати найбільшої швидкості на момент зіткнення з противником.

Стоячі у щільному строю, гопліт відчував незручність при зміні бойової позиції. Зокрема йому було занадто тісно при занесенні спису для удару згори. Цю позу приймали перед атакою. Для цього необхідно було нахилити спис вістрям уперед, потім підняти його над правим плечем та поміняти захват рукою. Для вправного виконання такої маніпуляції необхідним було довге тренування. Тому досвідченим оком можна було відразу визначити якість підготовки армії, судячи по тому, як гопліти виконали цей захват. Тренуванню армії афіняни приділяли значну увагу. Розуміючи, як важливо навчати молодь бойовому мистецтву, афіняни починали підготовку хлопчиків до військової служби, починаючи від семирічного віку¹. В цій підготовці рівну увагу приділяли як фізичному, так і інтелектуальному вихованню. В афінському суспільстві, як відомо, однаково ганебним вважалося, як невміння читати, так і невміння плавати². Проте, подібне ставлення до виховання молоді, особливо юнаків, було притаманне не лише афінянам. За виключенням лакедемонців, які створили свою особливу систему виховання, традиціям гармонійного розвитку людини залишалися вірними всі грецькі поліси. Тому, як цілком природний, сприймається факт, згідно з яким в олімпійських іграх в Елладі всі види спорту мали воєнно-прикладний характер. На нашу думку, високий рівень фізичного виховання в грецьких полісах відіграв не останню роль у створенні такого бойового порядку, як фаланга важко озброєних гоплітів.

Перевагою такого бойового порядку була здатність фаланги завдавати сильний лобовий удар. Цим відзначалися, як афінська, так і спартанська фаланга. Проте фаланга була доволі уразлива з флангів, особливо з правого. Крайнього праворуч гопліта ніхто не прикривав своїм щитом, тож він залишався відкритим з правого боку. Усві-

домлюючи це, стратеги прагнули ставити на правий фланг відбірних, найсильніших та найбільш досвідчених бійців. Тому фаланга була більш сильною саме на правому фланзі. На думку Г. Дельбрюка, при зустрічному бої між двома фалангами, кожна з атакуючих сторін перед зіткненням подавалася праворуч із наміром охопити своїм правим флангом ворожий лівий фланг, з метою компенсувати вразливість свого правого флангу. [Дельбрюк Г, 100]³ З цієї причини, кожна фаланга посувала ворожу фалангу на її лівому флангу але й сама посувалася лівою стороною під натиском ворожого війська. Тож, під час битви між собою обидві фаланги здійснювали повільний оберт проти годинникової стрілки. Думку Дельбрюка підтримує Дж. Веррі. На підтвердження цієї думки, він згадує про битву при Мантиней 418 р. до н.е., яка являє собою рідкий для цієї війни, приклад великих битв сухопутних армій. Під час бою обидві армії: спартанці та афіняни, прагнули обійти одні одних з правого флангу та захистити свій лівий фланг. Спартанцям вдалося це зробити першими, тому вони виграли цю битву⁴. Думка Дельбрюка видається нам добре аргументованою. Проте це не робить її переконливою. Зазначимо, що Г. Дельбрюк не наводить посилань на джерело, з якого він дізнався про таке звичайне, на його думку посування праворуч правого флангу перед зіткненням.

Посування правого флангу праворуч в обхід лівого ворожого флангу дійсно може створити певну позиційну перевагу в битві. Але, на нашу думку ця тактична перевага буде тимчасовою і не гарантує розгрому ворожого лівого флангу, який з лівої сторони щільно закритий щитами. Разом із тим, цей обхідний маневр примушує витягнути в довжину весь фронт фаланги, що не тільки послаблює його ударну силу. Він загрожує розривом бойового порядку та може скінчитися катастрофою. Непрямим підтвердженням цього міркування править той факт, що в битві при Левктрах (371 р. до н.е.), майже через 35 років після Пелопоннеської війни, фіванський стратег Епамінонд застосував свій славнозвісний «косий бойовий порядок» проти спартанської фаланги. Він поставив елітний «священний загін» на лівому флангу, що дозволило фіванцям вистояти

¹ Разин Е. А. История военного искусства. М. Военная литература. С.147.

² Там само.

³ Дельбрюк Г. Военная история... С. 100.

⁴ Верри Дж. Войны античности. М., 2003. С.43.

та не посунулися на цій ділянці, в той час, коли на правому флангу вони, як зазвичай траплялося, самі посунули лакедемонців. Виникає питання: чим же насправді пояснити силу правого флангу, якщо маневр, змальований Дельбрюком, здається нам неможливим? Цьому, на перший погляд, суперечливому судженню Дельбрюка, можна знайти пояснення. На нашу думку, непокоєння стратегів за свій правий фланг спричинило прагнення його підсилити. Сюди ставили найсильніших та досвідчених воїнів. Тому фаланга зазвичай ставала більш сильною та стійкою саме на правому флангу. Підтвердженням такого судження є звичай, за яким місце воєначальника в бою було саме на правому флангу¹. Стратег часто ставав на цю ділянку, щоби контролювати все, що тут відбувається під час битви.

Фукідід віддає належне системі управління спартанської армії, завдяки якій команди полководця швидко доправляють за призначенням. Накази в спартанській армії передавали між собою командири підрозділів: старші молодшим. Фукідід вважав таку систему управління достатньо ефективною. Щоправда, Веррі визнає, що управляти гоплітами в бою було важко, оскільки шоломи воїнів, які цілком закривали голови бійців, заважали почути команду. Хотілося би наголосити, що таку перешкоду знали командири не лише античних, але всіх армій стародавнього світу. В колотнечі рукопашного бою, всі голоси тонуть в брязканні зброї, криках бійців. Будь хто, коли він б'ється з ворогом, піддаючись смертельній небезпеці, взагалі мало звертає увагу на що стороннє. Тож, віддавати команди голосом – це марна справа. Тому, під час битви, арміями управляли за допомогою сигналів сурми.

В колотнечі бою одночасно могли діяти лише дві шеренги фаланги. Причому бійці другої шеренги виконували в цей час допоміжну роль – вони мали заповнювати інтервали, які утворювалися в першій лінії та створювали моральну підтримку для бійців, що були попереду. Якщо воїн передньої шеренги вибував з ладу, його заступав той, хто стояв позаду. Так відбувалося протягом усього бою. Тому при лобовому зіткненні більше шансів мала фаланга, яка мала більше щитів у глибину, незважаючи на те, що по фронту з обох боків у цей час

в битві брала участь однакова кількість бійців. Під час зустрічного бою обидві фаланги втрачали бійців, але билися, поки мали резерв у тилу². Тому стратеги в битві ніколи не збільшували ширину фронту з метою оточення ворога з флангів, бо для цього, за рівної чисельності обох сторін, доводилося би зменшувати глибину бойового порядку. Цю думку Г. Дельбрюка можна підтримати. Численні приклади з воєнної історії свідчать про те, що стратеги за того періоду, прагнули завдати поразки противникові переважно засобом лобової атаки. На нашу думку, розвиток цієї концепції фалангової тактики не мав перспективи. Він нікуди не приводив. Для кожного стратега вирішальним було правильне визначення співвідношення глибини та довжини бойового порядку в залежності від місцевості, обраної для битви. І переважним чином, вибір робився на користь глибини. Тим більше, що занадто довгий по фронту бойовий порядок ставав неповоротким та мало піддавався управлінню під час битви. З огляду на все, що було сказано, слід зауважити, що останні шеренги, як і правий фланг, будувалися з сильних та добре озброєних бійців. Як це не видається дивним на перший погляд, посилення тилкових шеренг робило фалангу більш стійкою в обороні. Проте, під час атаки для фаланги важливо було мати кращих бійців у перших шеренгах. Не випадково Тіртеї у своїх гімнах прославляє бійців, що стоять у перших лавах «ε'ν προμάχοισι». Це дозволяло утримати цілість перших шеренг.

Дельбрюк звертає увагу на те, що в спартанській армії спартіати та періски служили гоплітами, але у перші шеренги ставили саме спартіатів, більш якісних та стійких бійців.³

Серед недоліків фаланги слід визнати також її обмежену маневреність та неможливість застосування на нерівній місцевості. Крім того, шиккування фалангою не дозволяло перегруповувати сили під час бою, зосереджувати їх на ділянках фронту, де виникла загроза прориву, обходу тощо. Отже, єдине, що дозволяв бойовий порядок фаланги, це лобова атака. При цьому фаланга була майже безпомічною проти атаки кінноти з флангу. Взагалі атака з флангу одразу ж зводила нанівець силу її натиску. А фаланга, яка втрачає

¹ Див. Геродот. Історія. VI, 111.

² Див про це детальніше. Дельбрюк Г. Военная история... С.53.

³ Дельбрюк Г. Военная история... С.54.

ударну силу та припиняє натиск на ворога, перетворюється на зручну мішень для лучників та всієї легкої піхоти. Тому вона завжди потребувала прикриття з флангів кіннотою або легкою піхотою. Використання такого бойового порядку вимагало ретельного навчання та тренування гоплітів. Справа ця була не такою простою, як здається на перший погляд. Так, під час атаки бійці мали обов'язково рухатися суто вперед, під прямим кутом до лінії фронту. За іншого напрямку виникала загроза розірвати лінію бійців, або навпаки, затиснути її на певній ділянці фронту.

Використання фаланги, як бойового порядку, є несумісним із застосуванням метальної зброї. Гопліти використовують спис тепер лише, як зброю ближнього бою. Довжина спису складала 2-3 м. Він призначався для нанесення удару, або згори в обличчя або шию, чи знизу – в живіт. Дослідники припускають, що на ранньому етапі формування фаланги, гопліти мали ще один, легкий спис для метання. Після остаточного формування бойового порядку фаланги, метання спису під час атаки, або контратаки стало неможливим. Для кидання спису на велику відстань гопліту потрібне вільне місце для розбігу та замаху. А це вимагає розсіювання воїнів та зменшення щільності бойових лав, що руйнує перші ряди фаланги, а разом з тим всі переваги бойового порядку. Навпаки, відмова від метання спису гоплітами, дозволила ущільнити бойові шеренги фаланги та зробити її більш стійкою та боєздатною.

Ще одним недоліком фаланги була її несумісність із легкою піхотою, як атакуючою силою. Дж.Веррі зазначає, що на полі бою легка піхота була погано організована, важко піддавалася управлінню¹. Застосування лучників для обстрілу ворожого бойового порядку перед початком атаки було малоефективним. Лучники не могли розсипатися по всій ширині фронту. Їм доводилося дбати про те, щоби встигнути під час атаки важкої піхоти ухилитися від удару ворожої та своєї фаланги, відійшовши в обидві сторони. Тому легка піхота вже перед початком бою зосереджувалася лише напроти флангів ворожих бойових порядків та піддавала їх обстрілу, тоді як центр ворожого війська залишався неушкодженим. Якщо лучників мали обидві сторони, то спроба поставити їх перед фалангою призводила до того, що лучники

прагнули обстрілювати один одного, залишаючи ворожих гоплітів поза увагою. Спроби поставити лучників позаду своєї фаланги також виявилися неефективними, оскільки це дозволяло обстрілювати ворожу армію тільки не прицільно, залпом по дуже високій траєкторії, це значно послаблювало пробивну силу пострілу. Обстріл ворожої фаланги навскіс міг би мати ефект, проте, ми не маємо свідчень такої тактики в жодній битві. Отже, одночасно з фалангою використання лучників було майже зовсім марним. Разом із тим, як вважає Дельбрюк, підготовка лучника вимагала значно більших зусиль, ніж підготовка гоплітів. Крім того, на його думку, лук являв собою доволі коштовну зброю. Від гопліта вимагалось головним чином володіння списом. Навчивши його цьому, гопліта можна було ставити до строю². Цю думку не можна поділити цілковито. За свідченням Ксенофонта спартанці ретельно навчали своїх гоплітів, переважним чином тренуючи їх у перебудові бойових порядків. Напевно, афіняни менше від спартанців приділяли увагу навчанню гоплітів у складі бойового порядку та зосередилися на розвитку середньої та легкої піхоти. Тож, головним різновидом бою при побудові фалангою була фронтальна атака. Ця тактика протягом довгого часу залишалася незмінною, незважаючи на її відчутні недоліки. Судження, щодо великої коштовності луку, як різновиду зброї, також викликає сумнів. Як відомо, легка піхота набиралася з найнижчого майнового розряду афінських громадян – фетів. Велика коштовність стрілецького луку зробила б його недоступним для мало заможних громадян. Напевно, відчуваючи суперечливість власного судження, Дельбрюк стверджує, що лучниками ставали переважно, вихідці з майнового розряду зевгітів.

Причина такої сталості в часі, якого набула тактика бою фалангою, на нашу думку є її історично визначений характер. Фаланга була породженням не лише певного рівня суспільного розвитку, якого було досягнуто полісним державним устроєм, але також особливостями економічного та суспільного розвитку полісної держави. Ми маємо підстави стверджувати, що сама природа поліс-

¹ Веррі Дж. С.45.

² Детальніше про це: Дельбрюк Г. згад. твір. С. 101. В цьому з ним погоджується А.Свечін (див: Свежин А. Еволюция военного искусства. Гос. Изд. Отдел военной литературы. М. 1926. Т. 1. С. 28).

ного колективу породжувала фалангу, як бойового порядку рівноправних громадян-землевласників, що билися у щільно зімкнутих шеренгах, маючи при цьому приблизно однакову захисну та атакуючу зброю. Це створювало підстави для спільної взаємодії на полі бою, для спільного виконання бойової задачі. Громадяни полісу під час воєнних дій разом виступали на захист своєї власності. Добре усвідомлюючи, що лише спільними зусиллями можна захистити свою землю та державу, вони неодмінно мали створити бойовий порядок, добре прилаштований для масованого удару чи спільного захисту.¹

За виразом Г.А.Кошеленко фаланга являла собою проекцію у військову сферу соціальної структури полісу².

Незважаючи на зниження, протягом війни, ролі важкої піхоти у бойових діях, на першому етапі війни ця роль була ще вагомою. Ми маємо відомості про те, що у вирішальних боях військо завжди прагнуло спиратися на підтримку гоплітів, уникаючи ближнього бою [Фукідід, II, 81]. На це варто звернути увагу, бо під час атаки гопліти мали більшу ударну потужність. Середня та легка піхота були більш ефективними при обороні. Своїм маневруванням та униканням зустрічного бою, вони виснажували важко озброєних ворожих гоплітів. Геродот відзначає, що вже в битві при Платеях у 479 р. до н.е. у війську афінян налічувалося 800 лучників.

Ще однією особливістю афінського війська була незначна роль, яка відводилася кінноті, під час бойових дій. Можна сказати, що кіннота так і не набула вагомого значення у військовій справі більшості грецьких держав.³ Веррі Дж. звертає увагу на те, що під час битви при Мантиней 418 р.

¹ Ми, звісно, далекі від ствердження, згідно з яким, будь-які зміни в структурі суспільного організму спричиняють зміни в бойовій тактиці війська. Далеко не завжди нові запровадження в тактиці були винаходом найбільш передових суспільств. Таке нововведення, як фаланга, було винайдено не афінянами, а спартанцями які не були прикладом найбільш прогресивного політичного ладу. Але, винайдений новий спосіб ведення війни, одразу ж підхоплювався та засвоювався всіма синхронними суспільствами. Головною умовою при цьому є лише відповідність бойової тактики певному типу та рівню суспільного та економічного розвитку.

² Див. Кошеленко Г. А. История развития полиса. Т. 1 Введение С. 15.

³ Винятком з цього правила є кіннота фессалійців, яка відзначалася чудовими бойовими якостями.

до н.е., яка вже згадувалася вище, спартанський полководець Агіс прикривав кіннотою обидва фланги своєї армії. Проте, кіннота не вважалася надійним прикриттям, судячи з того, як спартанський командувач непокоївся за свої фланги. Під час бойових дій Пелопоннеської війни, кіннота афінян дещо переважала над кіннотою своїх супротивників – держав Пелопоннеського союзу, але й вона мала обмежені можливості, являючи собою, на думку Г. Дельбрюка, лише гоплітів, яких посадили верхи. Афіняни, як і спартанці, так і не навчилися ефективно використовувати свою кінноту під час цієї війни. Приналежність громадянина Афін до майнового розряду вершників було ознакою, скоріше соціального статусу, а не певного роду війська. Хоча, варто зазначити, що представники вершницького розряду з'являлися під час призову разом із конем. Протягом VI-V ст. до н.е., незважаючи на численні зображення вершників на грецькій кераміці, ми не зустрічаємо прикладів активного бойового застосування кінноти. Це пояснювалося, напевно тим, що кіннота, навіть добре навчена, майже безпомічна у протидії з важкою піхотою. Вона не здатна була, за того рівня розвитку бойового мистецтва, виконувати самостійні тактичні задачі. В битвах їй відводилася допоміжна роль. Тому, для афінян, на період середини V ст. до н.е. утримування кінноти вважалось неприпустимою розкішшю. На початковому етапі війни (Архідамова війна) Перикл доручав загонам кінноти переслідувати спартанські загоны гоплітів які грабували маєтки та селянські господарства Аттики. Але афіняни вдавалися до таких переслідувань лише за умови впевненої чисельної переваги. Ми маємо лише окремі приклади битви між кіннотами ворожих армій. Так, під час Архідамової війни мало місце бойовище між кіннотою афінян та їхніх союзників фессалійців та беотійською кіннотою. Під час битви при Мантиней афінська кіннота прикривала відступ своєї важкої піхоти та врятувала життя багатьом своїм гоплітам. В битві при Делії у 424 р. до н.е. фіванці здобули перемогу завдяки своїй кінноті. Тоді афінська кіннота також прикривала відступ своїх гоплітів. Доречі, в цій битві тоді ще молодий Алквіад, який був вершником, допоміг врятуватися своєму вчителю Сократу, що бився в якості гопліта.⁴

⁴ Веррі Дж. С. 45.

Усвідомлення недоліків фаланги з огляду на використання легкої піхоти, зумовило те, що афіняни значно раніше від усіх еллінів зрозуміли значення середньої піхоти, а саме пельгастів, як роду військ і запровадили його у своїй армії. Про те, яке значення мало сполучення та взаємодія різних видів військ, згадує також і Фулідід в епізоді, де розповідається про те, як афіняни переслідували коринфян від Мегари у 459 р. до н.е. «Тим часом, коли переможені коринфяни відступали, доволі велика частина їхнього війська... не знаючи дороги, потрапила за огорожу якогось маєтку, яке було все ж оточено ровом, так що іншого виходу не було. Побачивши це, афіняни перекрили головний вихід, та, оточивши маєток легкими військами, на смерть забили камінням усіх, хто там знаходився» [Фулідід. I. 106] Легка піхота була більш здатною до маневрування. Вона могла успішно діяти на нерівній та гірській місцевості, в хащах, лісах, уникати бою у невідповідній позиції та нав'язувати ворогові бій у зручних для себе умовах. Але до кінця V ст. кіннота та легка піхота по відношенню до фаланги важко озброєних гоплітів залишаються тільки допоміжною силою. За зручних обставин, вони можуть суттєво вплинути на перебіг подій на полі бою, але протягом усієї Пелопоннеської війни так і не виростуть у самостійні роди військ, тим більше не складуть питомої ваги в полісному ополченні. В Греції протягом усього класичного періоду не існувало, не тільки регулярної кінноти, але і кавалерії як такої. Вершники являли собою гоплітів, яких було посаджено на коней. Хоча, слід визнати, під час Сицилійської експедиції 411 р. до н.е. кіннота афінян відіграла значну роль.

Спартанська армія, за свідченнями джерел, також не мала своєї регулярної кінноти. За даними Фулідіда, кінноту для лакедемонців поставляли беотійці, фокідяни та локри. [Фулідід. II, 9] На думку Г.Дельбрюка, навпаки, кіннота та легкоозброєні лучники в армії афінян, за цього періоду відіграють роль елітних підрозділів¹. Лучники, на його думку, формувалися з вихідців середніх верств а не з числа фетів. Його підтримує в цьому також А.Свечін² Громадянам, які належали до розряду зевгітів, бракувало коштів для

¹ Дельбрюк Г. Военная история... С.101.

² Свечин А. Эволюция военного искусства. Гос. Изд. Отдел военной литературы. М., 1926. Т.1. С.28.

придбання коня, але купування лука було для них доступним. Крім того, юнаки в селянських родинах мали можливість та час для тренування у стрільбі з лука та інших бойових якостей. В цьому з Дельбрюком можна погодитися лише, якщо визнати високу коштовність лука як виду зброї. Проте це ствердження також видається нам дещо не обґрунтованим. Залучення зевгітів до легкої піхоти неминуче зменшує контингент для набору в гопліти. Дозволити собі цю «розкіш» на той час афіняни не могли. Тому, ми вважаємо, що легка піхота протягом війни, все ж таки, формувалася переважно з числа фетів. Можна визнати, що збільшення питомої ваги легкої та середньої піхоти буде характерним для наступного століття. Веррі вносить уточнення до цього питання. Він наголошує, що афіняни визнали важливість та ефективність легкої піхоти лише на завершальному етапі війни. На його думку, слабка ефективність грецьких лучників пояснювалася невдалим способом утримувати тятиву перед пострілом. Грецькі стрільці, на думку Веррі натягували тятиву, затискуючи стрілу між вказівним та великим пальцем. Це не дозволяє сильно натягувати лук. Наприкінці війни, афінські лучники перейняли у скіфів спосіб натягувати лук, тримаючи саму тятиву в кільці пальців.³

До складу ополчення входили також списоносці. Вони не носили важких обладунків, проте мали легкі панцирі з пресованої шкіри або стьобаного полотна. На полі бою їм спершу відводилася допоміжна роль. Маючи відносно полегшене озброєння, вони були більш рухливими. Тому на полі бою списоносцям доручалося прикривати фланги своєї фаланги або намагатися заходити в тил ворога. З часом цим легким списоносцям було надано на озброєння легкого круглого щита й вони перетворилися на пельгастів⁴. На полях битв Пелопоннеської війни пельгаста блискуче показали себе. Звісно у відкритий двобій з гоплітами вони вступати не наважувалися. Але висока маневреність дозволяла їм вдало діяти проти гоплітів там, де нерівна місцевість заважала останнім застосувати свої якості у повну

³ Верри Дж. Войны античности от Греко-персидских войн до падения Рима. М., 2003. С.39.

⁴ Пельгаста – назва цього виду збройних сил походить від назви легкого щита – пельги, який був частиною захисного озброєння середньої піхоти.

силу. Загальновідомим прикладом цього став бій на о. Сфактерія в 425 р. до н.е., де пельтасти завдали поразки спартанським гоплітам, знищивши частину з них та полонивши решту. Зазвичай пельтасти діяли проти флангів та в тилу ворожого строю.

З першої половини V ст. до н.е., за твердженням Є.О.Разіна, афіняни починають застосовувати облогову техніку¹. Але Дельбрюк вважає, що засоби ведення облоги залишалися під час Пелопоннеської війни доволі примітивними. Частково це пояснює катастрофу Сицилійської експедиції афінян під час невдалої облоги Сиракуз. В період, який ми досліджуємо, греки так і не навчилися брати в облогу та штурмувати укріплення та фортеці. Зазвичай воліли брати міста змором. Більш детально ми звернемося до цього питання нижче.

Серед родів військ в розповіді про битву при Делії, Фуکیدід згадує *ψιλοί* [Thuc. IV,94] як легкоозброєну піхоту. «Легкого війська, регулярно озброєного (*ψιλοί*), тоді не було, та його і взагалі ще не було в Афінах». Під словом *ψιλοί* Фуکیدід розуміє озброєних обозних воїнів. Трохи пізніше, в розповіді про відступ, він говорить вже про легкі війська, що мали регулярне озброєння.

Особливим явищем, яке починає привертати увагу дослідників у цей період, стає поява найманців на військовій службі. Якщо за півстоліття до цього, під час греко-перських війн полісне ополчення складалося суто з громадян, то в подіях Пелопоннеської війни в лавах воюючих армій ми зустрічаємо також найманців. Поява найманих воїнів була обумовлена зміною, точніше розширенням масштабів воєнних дій, особливо під час Пелопоннеської війни. Часті та тривалі заморські експедиції з метою підкорення та контролювання віддалених островів, походи на територію противника, надовго відволікали чоловіків-громадян від домашнього господарства. Це ускладнювало життя не лише окремим громадянам, а також завдавало шкоди економіці всього полісу. Крім того, в попередні часи короткі експедиції оплачувалися громадянами з власних коштів, тоді як за участь у тривалих походах доводилося виплачувати жалування у суттєвих розмірах. Кошти для цього стали постачати союзники, за що вони звільнялися від безпосередньої участі в експедиці-

¹ Разин Е.А. История военного искусства...с. 146.

ях. Така участь покладалася на афінян, що сприяло піднесенню їхніх бойових якостей. Такі воїни залишалися громадянами, але при цьому змінювався їхній статус. Поступово постійна служба за жалування перетворювала їх на професійних вояків – тренуваних та добре навчених. Так, Нікій під час експедиції під Сиракузи, перед першим боєм нагадував афінянам, що вони зовсім інші вояки порівняно з громадянським ополченням супротивника². Поряд із переліком громадян, які самі несли *гоплітську* повинність, значна кількість громадян знаходила для себе тих, хто йшов замість них на службу за платню. Навряд чи держава заперечувала проти такої заміни. Вона навпаки вигравала від цього, оскільки бойові якості війська ніяк не знижувалися, громадяни мали можливість залишатися при своєму господарстві, а військо могло безболісно на тривалий термін виступати за межі власної території, та навіть за межі Еллади, як ми бачимо на численних прикладах. Гопліти виставлялися конкретно від кожного дому. При цьому неважливо було, хто саме кожного разу піде на службу: батько, чи його сини, чи далекий родич чи навіть сусіда. Знайти охочих йти на службу чи заміну собі було неважко. За твердженням А. Свечіна, добове утримання найманого вояка дорівнювало 2 драхми – що складало, на той час, шестиразовий прожитковий мінімум.³ З метою посилення контингенту гоплітів держава перед початком Пелопоннеської війни завчасно заготовила тисячі гоплітських обладунків, у які обряджались фети. Як відомо, в експедицію на Сицилію відбуло 1500 гоплітів-громадян та 700 гоплітів з числа фетів. Це означало, що держава здійснила призов по 150 громадян від кожної філи, і спорядило ще 700 фетів обладунками (70 фетів від кожної філи), які було заготовлено на такий випадок. Отже, ми зазначимо, що окрім надзвичайних випадків, за яких обов'язковому призову підлягали всі громадяни, за період Пелопоннеської війни звичайним стає наби-

² Фуکیدід, V, 68. Нікій у промові перед воїнами, проголосив: «Проти людей, які вийшли битися з нами всією масою, без розбору, не так, як ми, і до того ж проти сицилійців, котрі нас зневажають, але не встоять проти нас, оскільки вони більшою мірою зухвалі, аніж майстерні».

³ Свечин А. Эволюция военного искусства М.-Л. 1927 с. 29

рання до війська найманців. Звісно, найманці, як особливий контингент, існували також у попередні часи. Історії відомі приклади набору найманців до війська фараонів з числа лівійців та греків, особливо часів XVIII династії¹. Це робили також лідійські царі. Грецькі тирани: Полікрат, Пейсістрат мали при собі тіло охоронців. Але це були поодинокі явища. Поява найманців, як суспільного явища, притаманного полісній державі, відповідає періоду Пелопоннеської війни. Цьому сприяли такі афінські стратеги, як Демосфен і Ламах. З боку спартанців в контексті цього питання слід назвати Лісандра, Гіліппа, Брасида. Від цього часу воєнне мистецтво мусить брати до уваги не лише сукупну масу рядових полісних ополченців, відтепер на сцену виступають професійні наймані вояки. Разом з тим у суспільстві формується особливий стан – наймані професійні офіцери, яким судилося відігравати в майбутньому суттєву роль, як у громадському житті полісу, так і в історії в цілому. Особливістю періоду цієї війни було те, що, поряд із найманцями, громадяни полісного ополчення все частіше залучаються у військо за принципом платної служби². Особливо поширеним це явище було серед корабельних гребців. Це була ознака формування професійної армії. Протягом війни склад армії змінився суттєво. Якщо в перший період вона складалася з міліційного ополчення, то наприкінці бойових дій питому вагу її складала наймана професійна, постійна армія. Експедиція афінян проти Сиракуз стала можливою, між іншим, через те, що вона надавала можливості для заробітку значній кількості найманих воїнів. Перед першою битвою під Сиракузами афінський стратег Нікій нагадав своїм воїнам, наскільки вони краще від мобілізованого міліційного ополчення сиракузян [Фукідід, VI, 68.] Таким чином, в межах цієї війни стався перехід до нового етапу розвитку воєнного мистецтва, всієї військової справи та зміна, багато в чому, самої природи античного мистецтва війни.

Варто взяти до уваги також і те, що Пелопоннеська війна відкриває собою чергу

¹ Так, у пророка Ісаї ми знаходимо згадування про професійних воїнів у складі асирійського війська « він легко та швидко прийде, не буде в нього ані стомленого ані виснажено, жоден не задрімає та не засне...» (гл. 5, вірш 26-29)

² Про введення оплати для громадян детальніше: Л. П. Маринович. Наемники в период Пелопоннесской войны // Вестник Древней Истории, 1968. №4. С.70-90.

війн, в яких ставилося за мету досягнення гегемонії над усією Грецією³. А.Е. Мішулін вважає, що сама природа полісу врешті починає схилити його до зовнішньої експансії⁴. В період, який ми розглядаємо, зібрати кошти для залучення найманців до свого війська, могли собі дозволити далеко не всі міста⁵. Саме Афіни, як один з найбільш розвинених полісів, могли поставити перед собою таку мету. Але можливості Афін, як і будь-якого іншого полісу були не безмежними в економічному аспекті. Полісна держава, як соціальний організм, має обмежені масштаби. Вихід за межі цього масштабу, як в територіальному, так і в економічному сенсі, неминуче призводив до руйнації полісного організму та його природи.⁶ На думку Л.П. Маринович, обмеженість людських ресурсів полісу, у сполученні з прагненням до зовнішньої експансії, спричиняє звернення по допомогу до загонів найманців.⁷ Саме цим, на нашу думку, пояснюється те, що на час Пелопоннеської війни, лише окремі поліси – а саме Спарта, Афіни та Коринф, могли змагатися за гегемонію над усією Елладаю. Але обмежені можливості полісної економіки заважали таким прагненням. Тому, зрештою, жоден з грецьких полісів так і не зміг встановити її на тривалий час. Таким чином, кожен поліс змушений був доповнити нестачу власних людських ресурсів за рахунок набирання додаткових військових найманих контингентів. Прагнення доповнити нестачу власних збройних сил за рахунок додаткових загонів і обумовлювало появу найманців. Останні використовуються в цій війні, як додаткові контингенти до громадянського ополчення. Лише з часом,

³ Детальніше про це : Маринович Л.П. Греческое наемничество IVв. до н.э. и кризис полиса. С. 21-22.

⁴ Мишулин А.В. К изучению роли войны и военного производства в древности. – ВДИ. 1940, №1, с.220.

⁵ На думку Бюттена з часів Перикла на утримання громадян, що призвано на військову службу, виділялося в день по 1 драхмі. Вказ. твір. С. 107

⁶ Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. М., 1965, с.13.

⁷ Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. М.: Наука, 1975. 273 с. На його думку, найманство було засобом впливу надлишкового населення з областей, в яких набиралися контингенти найманих військ. Існування надлишкового населення зазвичай пов'язується з економічною відсталістю цих районів. Природні ж особливості їх обумовлювали спеціалізацію цих районів на певних видах збройних сил.

протягом наступного століття, найманці поступово складуть питому вагу полісних збройних сил.

Отже, в лавах полісного війська з'являється нова і незвичайна постать – найманець, який не є громадянином воюючої держави, з полісом його пов'язують лише меркантильні інтереси. Для характеру воєнного мистецтва це мало глибокі та своєрідні наслідки. Разом із появою найманців, формується постать найманого професійного командира. Його статус та відношення зі стороною, що його найняла, змушують та дозволяють йому часто діяти на власний розсуд. Саме таким прикладом правлять дії Брасида у Фракії. Брасид являє собою командира, який вже звик діяти на власний розсуд та відчуває себе вільним від влади держави, на боці якої він воює. Дисципліна у полісному війську трималася, переважно, на усвідомленні громадянського обов'язку. Дисциплінарна влада, якщо й була в грецьких полководців, то, за свідченням Аристотеля, не застосовувалася. З переходом до найманого війська стан справ з дисципліною покращився. Найманці відчували себе в залежності від отримання жалування та харчового пайка, вони були позбавлені тієї політичної опори, яку відчував громадянин – ополченець. Однак дух демократизму, який укорінився в кожному громадянині, перешкоджав налагодженню дисципліни. Грецькі стратеги прагнули встановлювати дисципліну, яка б спиралася на їхній авторитет в очах війська. Командири найманого війська прагнули виховувати своїх воїнів на тому переконанні, що лише командир постійно дбає про них і здатен забезпечити їм велику здобич та винагороди.

Разом зі змінами, які відбулися в особовому складі та в сутності полісної армії, разом із зростанням питомої ваги найманних бійців, значно зростає й рівень грецького воєнного мистецтва. Професійні воїни переймають для використання систему тренування спартанських бійців. Створюється певна наука стройової підготовки. Тепер вони щільно згуртовуються невеликими підрозділами (по 32–36 чоловік) які тренуються вмінно за будь-яких обставин слідувати за командиром. Такі згуртовані підрозділи здатні виступати самостійно навіть проти кінноти. Поява середньої піхоти – пельтастів, давала змогу протидіяти гоплітам, виконувати самостійні тактичні

задачі. Проте, слід мати на увазі, що під час Пелопоннеської війни пельтасти лише почали формуватися, як різновид піхоти. Дійсне вдосконалення цього різновиду бійців розгорнеться лише за наступного століття. Така еволюція тактики неминуче вела до згасання значення фаланги. Підрозділи важкої піхоти тепер шикувалися не суцільним фронтом, а робили невеликі проміжки між підрозділами. Це робило фалангу більш рухливою і менш уразливою на нерівній місцевості. За рахунок невеликих інтервалів фаланга могла компенсувати порушення в строю, які неминуче виникали під час руху на пересіченій місцевості.

Отже, на завершальному етапі війни в складі армій обох сторін зростає питома вага найманних контингентів. Такі зміни в організації військової справи спричиняють висунення на перший план фінансових питань в стратегічному плануванні. Для того, щоби залучати численні контингенти найманних військ, необхідно мати значні кошти для оплачування їхньої служби. А залучення потужних фінансових ресурсів було під силу тільки великим, економічно розвиненим полісам. Фулідід, серед іншого згадує у промові Перикла, небезпеку перекуповування Спартою афінських найманців: «Якби зі скарбами Олімпійськими та Дельфійськими вони (тобто спартанці – С.Г.) стали би перекуповувати наших матросів, пропонуючи їм більше жалування, – цього в такому разі ми боялися би, коли б ми не були у змозі протистояти ним з нашими мтеками. Але ми будемо же здатними боротися з ними; а що іще важливіше, ми знайдемо між нашими громадянами і кормчих і матросів кращих і численніших, ніж вся Еллада разом могла би нам протиставити». [Фулідід. I, 143] Отже, для тривалої війни були необхідні, в першу чергу великі кошти. Проте, достатніх можливостей, в цьому відношенні, не мав жоден з противників. Тільки наявність союзницьких коштів дозволяла залучати найманців. Тому, за період Пелопоннеської війни, ми бачимо наявність загонів найманців лише у військах двох ворогуючих союзів і не зустрічаємо в ополченні окремих союзних полісів.

Найманці формувалися з точно визначених регіонів Балканського півострова. Певні області Еллади спеціалізувалися на постачанні певних видів збройних сил. Так, гопліти, переважним чином, набиралися з

Пелопоннеського півострова (головним чином, з Аркадії). Лучники походили з Криту, пращники – з Родосу. Пельтасти високих бойових якостей набиралися з Фракії.¹

Поява нових ознак у воєнному мистецтві афінського полісу, які були зазначені вище, на нашу думку є не лише проявом еволюційного розвитку військової справи. Вони свідчать про ті глибокі зміни соціального, економічного та політичного характеру, які відбувалися в полісному суспільстві афінської держави протягом V ст. до н.е. Афінська держава, перебуваючи на межі виходу з масштабів полісного суспільства, переживала еволюційні зміни, які спричиняли трансформацію самої природи та структури цього суспільства. Такі обставини викликали деструкцію полісного характеру громадянського колективу та позначалися змінами в організації військової справи. На нашу думку, саме цим пояснюється зменшення ролі гоплітів на полі бою, зростання значення середньої піхоти, пельтастів, та легкої піхоти – (ψιλοί), якій судилося висунутися на перший план в битвах Пелопоннеської війни. Разом з еволюційними змінами, що набирали силу в афінському суспільстві, наближалися часи загальної кризи полісної системи. Наслідки цієї кризи зведуть нанівець панування грецької фаланги на полі бою, як особливого бойового порядку, що утворювався сукупністю рівноправних вільних громадян-землевласників. Сто років згодом це знайде прояв під час боротьби Еллади проти македонської гегемонії на Балканах. Як відомо, битва при Херонеї красномовно засвідчить безпорадність грецької фаланги проти нового типу бойового порядку – македонської фаланги. Поразка об'єднаного грецького війська на полі поблизу Херонеї не лише символізуватиме поховання свободи Еллади. Вона стане символом остаточної історичної поразки своєрідного суспільного ладу – полісного державного устрою.

Список використаних

джерел та літератури.

1. Аристотель. Политика. Афинская полития, пер. С. И. Радцига. М., Мысль 1997, с.271– 343.
2. Геродот История в девяти книгах. Пер. Г.А. Стратановского. Л., 1972 (репринт. переизд.: М., 1993)

¹ Детально про це див: R.F.Willets. Ancient Crete. London-Toronto, 1965, p. 145.

3. Гомер. Илиада. Пер. Н.И. Гнедича. Изд. подгот. А.И. Зайцев. Л., 1990.
4. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Пер. И.Алексеева. Ч.1-6. СПб., 1774-1775.
5. Ксенофонт Греческая история.// Ксенофонт. М. 2009 А.С.Т.
6. Ксенофонт. Лакедемонское государство. – Сочинения Ксенофонта. Пер. Г.А. Янчевецкого Вып. 5.Изд. 2. Ревель, 1895
7. Павсаний. Описание Эллады. Пер. С.П.Кондратьев. Отв. Ред. Э.Д.Фролов. Т.1-2.СПб., 1996
8. Плутарх. Порівняльні життєписи. Дніпро. 1991.
9. Фукидид. История. Пер. Ф.Г.Мищенко. Т.1-2. СПб., 1994.
10. Вэрри Дж. Войны античности. М. Эксмо. 2003.
11. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Пер. с немец. Л. Гринкруг. Т.1. М. 1936 (2-е изд. СПб., 1994.)
12. Исократ. Речи. Письма. Пер. под ред. К.М.Колобовой. – ВДИ. 1965. № 3-4; 1966-1968, № 1-4; 1969, №1-2
13. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. М. Эксмо-Пресс 2000. 320с.
14. Кошеленко Г.А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в древней Греции. – От доклассовых обществ к раннеклассовым. М., 1987, с. 38-73.
15. История Древней Греции. Под ред. В. И. Кузицина. М.: Высшая школа, 2005.
16. Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. М., 1975.
17. Маринович Л. П. Наемники в период Пелопоннесской войны // Вестник Древней Истории, 1968, №4, с. 70–90.
18. Меринг Ф. Очерки по истории войны и военного искусства. М. Красанд 2011. пер. Н. Попова. 392 с.
19. Мишулин А. В. К изучению роли войны и военного производства в древности. // Вестник Древней Истории, 1940, №1 с. 215– 230.
20. Разин Е.А. История военного искусства. Т. 1. М., Воениздат 1955. (2-е изд.) 393 с.
21. Свечин А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. Т. 1. М.:Л., 1927. Гос. изд.-во воен. л.-ры. 383 с.
22. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К. «Аквілон Плюс» 2005. 215 с.
23. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни. К.:«Пройм-М», 2004.
24. Снисаренко А.Б. Евпатриды удачи. Ленинград, 1990. 414 с.
25. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. М., 1965.
26. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. СПбГУ., 2004. 269 с.
27. Шауб I., Андерсен В. Греко-персидские войны. М., 2009.
28. M.C. Gregor M.F. The Athenians and their Empire. Vancouver, 1987.
29. J. Pecirka, The Crisis of the Athenian Polis in the Fourth Century B.C. XIV International of Historical Sciences, San Francisco, 1975.
30. R. F. Willets. Ancient Crete. London-Toronto, 1965, p. 145